

БОГ У ЖИТТІ ТА ФІЛОСОФІЇ Л. ВІТГЕНШТЕЙНА

Є. М. Шушкевич

викладач кафедри філософії Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна)
shushkevych.e.n@gmail.com

Анотация

Евгений Николаевич Шушкевич. Бог в живота и философията на Л. Витгенщайн. Цел на дадената статия се явява определяне на мястото, което заема Бог във философията на Л. Витгенщайн, а също така и отношението на мислителя към Бога в живота. В статията се анализират както работите на философа, така и определени фрагменти от неговата биография. Определя се, че върху представата на Л. Витгенщайн за Бога в значителна степен повлияват възгледите на Л. Толстой. Ако в младостта си философът на въпроса за вероисповеданието отговарял «римо-католическо», то в зрялата си възраст той бил убеден в това, че религиозността на човека е въпрос от изключително личен характер, което трябва да се решава изключително в границите между човека и Бога без каквито и да било посредници, включително и църквата.

Във философските построения на Л. Витгенщайн Бог се свързва с разбирането на смисъла на живота. В концепцията, представена в «Логико-философския трактат», Бог се намира извън предела на света на фактите, той никъде не се проявява в света на фактите, но му придава ценност и може да бъде разбран като смисъл на този свят. Изследоване на това, което е ценно, а също така на смисъла на живота за Л. Витгенщайн се явява етиката. И в определен смисъл етиката, която не може да бъде само наука, може да представлява от себе си и изследване на това, което е свързано с Бога. Убеждението в съществуването на Бога формира по пътя на съответното възпитание и определения начин на живот.

Ключови думи: Бог, религия, вяра, свят, живот, смисъл.

Аннотация

Евгений Николаевич Шушкевич. Бог в жизни и философии Л. Витгенштейна. Целью данной статьи является определения места которое занимает Бог в философии Л. Витгенштейна, а также отношение мыслителя к Богу в жизни. В статье анализируются как работы философа, так и определенные фрагменты его биографии. Определено, что на представление Л. Витгенштейна о Боге в значительной мере повлияли взгляды Л. Толстого. Если в юности философ на вопрос о вероисповедании отвечал «римско-католическое», то в зрелом возрасте он был убежден в том, что религиозность человека – это дело сугубо личного характера, которое должно решаться исключительно в границах между человеком и Богом без каких бы то ни было посредников, включая и церковь.

В философских построениях Л. Витгенштейна Бог связывается с

понятием смысла жизни. В концепции, представленной в «Логико-философском трактате», Бог находится за пределами мира фактов, он нигде не проявляется в мире фактов, но придает ему ценность, и может быть понят как смысл этого мира. Исследованием того, что ценно, а также смысла жизни для Л. Витгенштейна является этика. И в определенном смысле этика, которая не может быть только наукой, может представлять собой и исследование того, что связано с Богом. Убеждение в существовании Бога формируется путем соответствующего воспитания и определенного образа жизни.

Ключевые слова: Бог, религия, вера, мир, жизнь, смысл.

Abstract

Yevgenii Shushkevych. God in the life and philosophy of Ludwig Wittgenstein. The purpose of this article is to determine the place that takes God in philosophical speculations of Ludwig Wittgenstein, as well as the relation of philosophy to God in life. The article examines how the work of the philosopher, and some fragments of his biography. Determined that the presentation of Ludwig Wittgenstein on God in greatly influenced the views of Leo Tolstoy, whom he met while in the Army. If youth philosopher on the question of religion replied, - «Roman Catholic», then in adulthood was not a follower of a single church, and was convinced that religion is a matter which should be resolved solely between man and God, without any was mediators, including the church.

In philosophical constructs of Ludwig Wittgenstein God communicates with the notion of the meaning of life. The concept presented in «Tractatus Logico-Philosophicus» God is beyond the world of facts, it is nowhere in the world of facts, but gives it value, and can be understood as meaning the world. Since God is beyond the world of facts about him can not speak clearly, and for this reason must be silent. Research shows that it is valuable as well as the meaning of life for Ludwig Wittgenstein can be ethics. And in a certain sense, ethics can that not be a science, the study may be due to the fact that with God. Belief in the existence of God develops through appropriate education, formation of a certain lifestyle.

Key words: God, religion, faith, world, life, meaning.

Вступ. З біографії Л. Вітгенштейна ми можемо побачити, що питання, які стосуються релігії, віросповідання, розуміння Бога, навряд чи можна назвати для філософа простими. Згадуючи останній афоризм його «Логіко-філософського трактату»: «Про те, про що не можна сказати, треба мовчати», ризикнемо і зробимо припущення, що для самого Л. Вітгенштейна питання, які стосуються Бога, належать до того, про що слід мовчати. Ми спробуємо трохи послухатись автора цього афоризму і спробуємо дещо сказати про значення Бога у його житті та філософії.

Актуальність теми дослідження. Про Бога Л. Вітгенштейн писав не так багато, в основному це записи у його щоденниках і декілька афоризмів в «Логіко-філософському трактаті» [1] та праці «Культура і цінність» [4]. Трохи більше записів філософ залишив стосовно релігії та релігійної віри, але це ми залишимо для наших подальших

досліджень.

Що стосується досліджень на тему розуміння Л. Вітгенштейном поняття “Бог” і відношення філософа до нього, то їх не так вже й багато. Проте існують дослідження, які стосуються поглядів філософа на феномен релігії, які певним чином перегукуються з темою нашого дослідження. До них ми можемо віднести статтю О. Ляховича “Теологічна грамати́ка” Вітгенштейна: спроба прочитання” [7], в якій автор намагається відтворити картину релігійного світосприйняття мислителя, а також статтю Т. Войчука “Теологічне прочитання Вітгенштейна” [5], у якій дослідник проводить паралелі між теоріями та працями філософа і християнською теологією у її контексті від апостола Павла до Ф. Аквінського, Д. Скота і В. Оккама. Автор приходять до висновку, що те, як відчуває філософ християнську віру, несе на собі явний августинівсько-к’єркегорівський відбиток, а в деяких моментах міркування Л. Вітгенштейна близькі до християнського екзистенціалізму.

Серед зарубіжних досліджень відзначимо працю голландського дослідника Ю. Хенгстменгеля (Joost W. Hengstmengel) “Філософія для слави Божої”. Вітгенштейн про Бога, релігію і теологію” («Philosophy to the glory of God. Wittgenstein on God, religion and theology») [9], присвячену Вітгенштейновій філософії релігії. У ній автор послідовно розглядає релігійні погляди раннього Л. Вітгенштейна як те, що протиставляється науці і відноситься до невимовного, та релігійні погляди пізнього Л. Вітгенштейна як своєрідну практику та мовну гру. Автор приходять до висновку про те, що існує три різних аспекта у розумінні релігії австрійсько-британським філософом. Відповідно до першого з них релігійні думки філософа розглядаються як Вітгенштейнівський фідеїзм. Другий - зображує філософа як релігійного антиреаліста чи релятивіста. І третій - узагальнює думки австрійсько-британського філософа як “теологію для атеїстів” (термін з книги Г.-Й. Глока “Словник Вітгенштейна – Є. Ш.”).

Цінні думки щодо теми нашого дослідження знаходимо і в статті Дж. Вейнберга (Jonathan Weinberg) “Малюючи Бога: Вітгенштейн про релігію, науку та забобони” («Picturing God: Wittgenstein on Religion, Science and Superstition») [11]. Американський дослідник також показує, що для Л. Вітгенштейна є важливим розмежування того, що говорити можна, і чого говорити не слід, і демонструє у цьому контексті відмінність між наукою та релігією, залучаючи останню до сфери невимовного.

Не можемо залишити поза увагою і працю Ж. Шонбаумсфілд (Genia Schonbaumsfeld) “Переплетіння сфер: К’єркегор і Вітгенштейн про філософію та релігію” (A confusion of the spheres : Kierkegaard and Wittgenstein on philosophy and religion) [10], де “Логіко-філософський трактат” Л. Вітгенштейна розглядається з огляду впливу на нього ідей С. К’єркегора.

Згадані роботи є досить цікавими, але вони більше з’акцентовані на проблемі релігійної віри та на філософії релігії Л. Вітгенштейна. Нас же більше цікавить статус поняття Бог у його житті та філософських роздумах. Тому метою й завданням даної розвідки

ми ставимо реконструкцію поглядів Л. Вітгенштейна щодо поняття Бог, визначення місця, яке воно займає у філософських побудовах Л. Вітгенштейна, а також значення цього поняття у житті мислителя.

Виклад основного матеріалу. Багато дослідників (О. Аронсон, В. Руднев, наприклад) погоджуються з тим, що філософію Л. Вітгенштейна навряд чи можна зрозуміти поза його біографією. Тому ми і звернемось до біографій філософа, спогадів його сучасників, друзів, учнів, а також до так званих “таємних щоденників” філософа.

Вважається, що сім'я Вітгенштейнів була єврейського походження. Прадідом Людвіга Вітгенштейна зі сторони батька був єврей з Корбаха Мозес Мейер. В 1808 році, коли Жером Бонапарт, брат імператора і намісник Саксонії, своїм указом наказав усім євреям, що знаходились на території його імперії, взяти прізвища, Мозес Мейер взяв прізвище Вітгенштейн. Син Мозеса Мейера Вітгенштейна, Герман Християн Вітгенштейн в 1839 році прийняв християнство. Вітгенштейни з боку діда по батькові належали до протестантської конфесії, що наклало певний відбиток на усю родину – моральна строгість, серйозність, чесність, - однак була й католицька лінія, що йшла від матері Людвіга Вітгенштейна Леопольдіни Кальмус. Людвіг Вітгенштейн у 1906 році обрав католицизм [8].

Біографи філософа пишуть про те, що в дитинстві та юності він часто думав про самогубство. Коли почалася Перша світова війна, Л. Вітгенштейн добровольцем пішов на фронт. В армії на питання про віросповідання філософ відповідав: “римо-католицьке”. Під час війни, перебуваючи у Галіції (сучасна Західна Україна) філософ купив німецькомовний переклад Євангелій, здійснений у їхній суттєвій переробці та інтерпретації Л. Толстим [12]. Дана книга, за словами філософа, врятувала йому життя. Він радив цю книгу своїм друзям, і завжди носив її з собою, за що в армії його навіть називали “Людиною з Біблією”. Можна сказати, що після прочитання цієї книги, з Л. Вітгенштейном сталося духовне переродження. “Так чи інакше, але саме Євангеліє від Толстого було першим поштовхом в духовному переродженні, яке Вітгенштейн пережив на війні” [8, 69].

Перебуваючи в армії Л. Вітгенштейн не переставав працювати над “Логіко-філософським трактатом”, записував філософські ідеї до своїх щоденників, які називають ще філософськими щоденниками та вів так звані “Потаємні щоденники 1914 - 1916” для записів особистих інтимних переживань. Звернення до них і виявляє, що там відсутні міркування про Бога, але досить часто записи у них закінчуються словами на кшталт: “Боже, допоможи мені” [2, 248.], “Нехай допоможе мені Бог” [2, 266], “Боже, дай мені розуму і сил!!!” [2, 267], “Зі мною Бог” [2, 250], “Довірся руху власного Духу, а все інше залиш на розсуд Богу” [2, 273], “Все в руках Божих” [2, 275], “Тільки не забувати Бога” [2, 274], “Бог – це любов” [2, 286], “Господи, просвіти мене! Господи просвіти мою душу” [2, 290], “Господи, допоможи мені” [2, 292], “Людині потрібен тільки Бог” [2, 293], “Думав про Бога. Нехай буде воля Твоя! Господи будь зі мною” [2, 293] і тому подібне.

Також в таємних щоденниках філософа, часто зустрічаються подібні записи, але в яких замість слова Бог, вживається слово Дух,

наприклад: “Бережи мене, Дух” [2, 273], “Зі мною Дух” [2, 256] тощо. Варто зазначити що слова “Бог” та “Дух”, “Господь” в “Щоденниках 1914 - 1916” пишуться з великої літери.

В одному з записів навіть дається афористичне визначення Духа: “Він – надійна гавань, яка захищена від безутішного, безкінечного сірого моря подій” [2, 277].

Тому і можна зробити висновок, що, перебуваючи в армії, Л. Вітгенштейн досить часто думав про Бога. В щоденниках подеколи слово Бог зустрічається у кожному записі на сторінці, враховуючи при цьому, що записи в щоденниках філософа часто-густо є доволі стислі й містять при цьому лише один або два рядки.

Після війни в житті Л. Вітгенштейна навіть був момент, коли він хотів стати ченцем, але його відмовив від цієї ідеї настоятель монастиря, до якого звернувся філософ.

Відомо і те, що у пізні роки свого життя Л. Вітгенштейн стверджував, що не є послідовником жодної з церков. Проте похований він був за католицьким обрядом. Пропозицію поховати філософа за католицьким обрядом висунув учень і близький товариш філософа М. Друрі, який, маючи намір стати священником, досить багато спілкувався з Л. Вітгенштейном на теми релігії, віри, церкви та Святого Письма. Деякі з цих розмов М. Друрі записував і потім видав їх під назвою “Бесіди з Вітгенштейном” [6]. В контексті нашої теми це джерело є доволі цікавим.

В цих бесідах ми, зокрема, знаходимо і можливу причину того, чому філософ втратив бажання бути католиком. Це, на нашу думку, пов'язане з його уявленням щодо поняття Бога: “Те, що буття Бога може бути доведене природними причинами, є догматом римокатолицької церкви, - стверджував він у своїх нотатках. - І ось саме цей догмат робить для мене неможливим бути католиком. Якби я думав про Бога як про іншу істоту, подібну мені самому, поза мною, тільки безмежно більш могутню, тоді б я своїм безпосереднім завданням вважав викликати її на герць” [6]. За словами самого Л. Вітгенштейна, “католицизм прекрасний за межами світу, але будь-яка спроба зробити з нього філософську систему є огидною” [6].

В бесідах з М. Друрі Л. Вітгенштейн також висловлює свої погляди на релігію, і зокрема те, якою релігія має стати у майбутньому. Так, філософ говорить своєму учню і товаришу: “...все, що я можу тобі сказати, це те, що в релігії майбутнього не буде священників. Я думаю, що ми з тобою повинні навчитися тому, щоб жити без приналежності до церкви” [6], окрім того, на думку філософа, релігія майбутнього повинна буде стати у вищій мірі аскетичною... В релігії, на думку філософа, можна пробувати експериментувати, щоб зрозуміти, що допомагає, а що ні.

Стосовно Бога, то в “бесідах” австрійсько-британський філософ говорить про Нього не так багато, як би цього хотілося. Проте, з “бесід” ми дізнаємося про те, що лише якщо людина намагається бути корисною іншим людям, це допоможе їй нарешті знайти свій шлях до Бога [6].

Загалом з цих бесід можна зробити висновок, що у зрілому віці,

очевидно під впливом думок Л. Толстого, філософ починає сприймати релігію та релігійну віру як щось таке, що вирішується безпосередньо поміж Богом та самою людською істотою, без будь-яких посередників, включаючи і церкву. “Будь впевнений, що твоя релігія – це справа, яка вирішується виключно між тобою та Богом” [6] – запевняє свого товариша філософ. У зрілому віці в поглядах Л. Вітгенштейна й прослідковується посилення такого важливого для нього зв'язку релігії з етикою, і показується, що релігія має бути більш практичною, вона має виконувати певну терапевтичну функцію.

Багато з бесід, представлених М. Друрі, стосувалися й релігійної символіки та священного писання, але в даній статті ми їх торкатися не будемо, залишивши це для подальших досліджень.

Тепер ми спробуємо подивитися, яке місце Бог займає у філософських роздумах Л. Вітгенштейна. І з огляду на це звернемось до “Логіко-філософського трактату” [1] і вже філософських, а не поетаємних “Щоденників 1914 - 1916” [2] а також, до праць “Лекція з етики” [3] та “Культура і цінність” [4].

У “Логіко-філософському трактаті” поняття Бог згадується усього чотири рази. Три (афоризми 3.031, 5.123 і 6.372) з чотирьох мало що можуть сказати про розуміння філософом цього поняття, проте у четвертому випадку (афоризм 6.432), як нам здається, показується й місце Бога в концепції Л. Вітгенштейна.

Афоризм 3.031: “колись сказано, що Бог може створити все, але тільки не те, що суперечило б логічним законам. Бо ми не можемо сказати про “нелогічний” світ, який він є на вигляд.” [1, 29], та афоризм 5.123: “якщо якийсь Бог створює світ, у якому певні речення є правдивими, то тим самим він уже створює світ, у якому правдиві всі речення, похідні від них. І так само він не міг би створити світу, в якому речення р було б правдиве, не створивши разом усіх його предметів” [1, 53-54], покликані швидше показати значення логіки та логічних законів в концепції “Логіко-філософського трактату”, аніж продемонструвати власне відношення Л. Вітгенштейна до Бога. Погоджуючись з думкою, наведеною в афоризмі 3.031, автор “Логіко-філософського трактату” припускає, що перед законами логіки навіть Бог не всесильний. Таке розуміння Бога вочевидь розходиться з християнським.

І найцікавішим в контексті нашої теми, як нам здається, є афоризм 6.432. Проте до нього ми можемо перейти тільки після того, як звернемось до афоризму 6.41 у якому, на нашу думку теж мова йде про Бога, хоча це слово й не вживається. У даному афоризмі показується, що поняття “Бог” у автора “Логіко-філософського трактату” пов'язане з поняттям “сенса світу”. В афоризмі 6.41 мовиться: “Сенс світу має перебувати поза ним. У світі все таке, як воно є, і все діється, як діється; у ньому немає жодної вартості – а якби була, то не мала б вартості. Якщо є якась вартість, що має вартість, то вона має перебувати поза світом, що діється і так існує. Бо все що діється і так існує – випадкове. Те, що робить його не випадковим, не може перебувати у світі, бо тоді воно знову ж таки було б випадковим. Воно мусить перебувати поза світом” [1, 83 - 84]. Підтвердження того, що мова тут йде

про Бога, ми знаходимо у згаданому вже афоризмі 6.432: “Який є світ, для вищої сили цілком байдуже. Бог не об’являється у світі” [1, 85]. Ж. Шонбаумсфілд у цьому зв’язку й говорить про те, що наведене нами вище згадування про Бога є єдиним згадуванням про нього у релігійному контексті “Логіко-філософського трактату” [10].

З іншого боку, у своїх щоденниках Л. Вітгенштейн зазначає, що: “Вірити в Бога – значить розуміти питання про сенс життя. Вірити в Бога – значить бачити, що факти світу – це не все. Вірити в Бога – значить бачити, що життя має сенс. Світ даний мені, тобто моя воля підступає до світу повністю ззовні, як до чогось вже готового. (Що є моя воля, я ще не знаю.) Тому ми відчуваємо, що залежимо від чужої волі. Як би там не було, ми в певному сенсі залежні, і те, від чого ми залежимо, ми можемо назвати Богом. В цьому сенсі Бог був би просто долею, чи, що те ж саме, світом, незалежним від нашої волі” [2, 127].

Схематично, у найзагальніших рисах, логіко-онтологічна картина представлена в “Логіко-філософському трактаті” та “Щоденниках 1914 - 1916” Л. Вітгенштейна може бути представлена наступним чином: є світ, який складається з фактів, ці факти розміщені в логічному просторі. Все, що знаходиться у цьому світі, може бути висловлене чітко. Межею цього світу є метафізичний суб’єкт. Цьому світу притаманне дещо проблематичне, це дещо ми можемо назвати сенсом цього світу. Цей сенс знаходиться поза світом. Світ є світом окремого суб’єкта. Життя - це є світ. Воля суб’єкта (яка є доброю або злою) пронизує світ. Добро і зло пов’язані з сенсом світу. Сенс життя (а життя є світ) можна назвати Богом. Бог є незалежним від волі суб’єкта, тобто, не знаходиться у світі. Додамо до цього, що молитва є думкою про сенс світу. (Тобто, коли ми молимося і звертаємося до Бога, ми думаємо про сенс світу, свого світу, бо світ це світ конкретного суб’єкта, і тому зі смертю світ не змінюється, а перестає існувати.) Оскільки сенс світу, що тотожно Богу, знаходиться поза світом, світом фактів у логічному просторі, про нього не можна нічого сказати (осмислено, чітко), отже, у даному випадку слід просто мовчати.

У листі до свого товариша Л. фон Фікера Л. Вітгенштейн навіть зізнається, що “Логіко-філософський трактат” насправді складається з двох частин: перша частина - все те, що написано, друга частина, все те - про що слід мовчати, і тому вона не написана; і що мета цього трактату насправді етична. А етика, як ми дізнаємося з роботи Л. Вітгенштейна “Лекція з етики” є дослідженням того, що цінне. А це також, у свою чергу, є дослідженням сенсу життя, усього того, що робить життя вартим [3]. Тобто, можна сказати, що у певному сенсі етика, за Л. Вітгенштейном і є дослідженням того, що пов’язується з Богом.

В цілому ж “Лекція з етики” підтверджує, думку про те, що Бог для філософа належить до тієї царини, про яку слід мовчати.

В контексті теми нашого дослідження заслуговує на увагу ще одна праця Л. Вітгенштейна - “Культура і цінність” [4]. Вона є доволі складною для дослідження, оскільки розбудовується у формі вільних розмірковувань, афоризмів, які не підпорядковані завданню дати цілісну картину чогось, як це зроблено, наприклад у “Логіко-

філософському трактаті” або “Лекції з етики”. Проте у цій праці саме й прослідковується тенденція до зближення етики та релігії: “Коли дещо є добрим, воно разом з тим і божественне. У цьому своєрідно підсумовується моя етика” [4, 414]. Християнство в цій праці розглядається філософом як опис дійсного процесу життя людини, а не як вчення чи теорія того, що відбулося чи відбудеться з людською душею.

Л. Вітгенштейн розкритикує тезу про те, що “сутність Бога – гарантія його існування.” І сам пише: “Потрібно щоб доказом буття Бога, насправді було б дещо таке, з допомогою чого люди могли б переконатися в існуванні Бога. Але мені думається, віруючі, навіть маючи в розпорядженні такі докази і спробувавши аналізувати, розумно обґрунтовуючи свою “віру”, все ж самі ніколи не прийшли б до віри таким шляхом. “Переконання в існуванні Бога”, мабуть, складається шляхом відповідного виховання, формування певного способу життя. Прищепити віру в Бога здатне життя. І ще це робить досвід. Але на “існування цієї сутності” нам вказують не видіння чи інші чуттєві враження, а, наприклад, різного роду страждання. Причому вони не показують нам Бога у вигляді деякого чуттєвого враження від того чи іншого об’єкта, але дозволяють нам лише вгадувати його. Привести нас до цього поняття може життєвий досвід, роздуми про життя, тобто, саме життя” [4, 490].

Безумовним є і те, що праці Л. Вітгенштейна, зокрема, “Культура і цінність” та “Лекція з релігійної віри”, перетворюються і на джерело для подальших досліджень, які стосуються релігійної віри та філософії релігії.

Висновок. Відомі фрагменти біографії Л. Вітгенштейна, а також його наукові тексти і щоденники засвідчують, що ставлення мислителя до релігії у різні періоди його життя було різним й еволюціонувало від католицизму до специфічного особистісного ставлення до проблем вірування та інтерпретації сутності поняття Бога. На еволюцію його поглядів значний вплив мали ідеї Л. Толстого та С. К’єркегора. У своїх текстах філософ писав про Бога досить мало, оскільки вважав, що питання такого кшталту знаходяться поза межами того, що може бути висловленим логічно. У “Логіко-філософському трактаті” та щоденниках філософа, Бог пов’язується з поняттям “сєнс світу”, Він є таким, що не виявляється у світі, але надає йому цінності.

Література та посилання

1. Вітгенштейн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження – К.: Основи, 1995. – 311 с.
2. Вітгенштейн Л. Дневники 1914 – 1916 – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 400 с.
3. Вітгенштейн Л. Лекция об этике // Вітгенштейн Л. Дневники 1914 – 1916 – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 330 – 342.
4. Вітгенштейн Л. Культура и ценность // Вітгенштейн Л. Философские работы. Часть I. Пер. с нем. – М.: Издательство «Гнозис», 1994. – С. 406 – 492.

5. Войчук Т.В. Теологическое прочтение Витгенштейна // Точки. - № 1-2. - 2001. - С. 89 - 105.
6. Друри М.О. Беседы с Витгенштейном // Рутения [электронный ресурс]. - Режим доступа к журн.: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_01/1999_1_08.htm
7. Ляхович О. «Теологическая грамматика» Витгенштейна: попытка прочтения // Топос: литературно-философский журнал [электронный ресурс]. - Режим доступа к журн.: <http://www.topos.ru/article/439/printed>
8. Руднев В.П. Божественный Людвиг (Витгенштейн: Формы жизни) - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. - 232 с.
9. Hengstmengel J. Philosophy to the glory of God". Wittgenstein on God, religion and theology // [электронный ресурс]. - Режим доступа до журн.: <http://hengstmengel.files.wordpress.com/2010/02/wittgenstein-on-god.pdf>
10. Schönbaumsfeld, G. A Confusion of the Spheres: Kierkegaard and Wittgenstein on Philosophy and Religion. - Oxford: Oxford University Press, 2007. - 213 p.
11. Weinberg, J. Picturing God: Wittgenstein on Religion, Science and Superstition // The Harvard Review of Philosophy. - Volume IV - Spring 1994. - P. 64 - 75.
12. У цій книзі Толстой з'єднав чотири Євангелія в одне, і прибрав звідти все, що на його думку, було неважливе (наприклад, воскресіння Лазаря чи бенкет в Кані Галілейській, на якому вода перетворювалась у вино за словом Божим). Тут було представлено «очищене християнство», без інституту церкви, без духовенства і без чудес. Головним компонентом релігії за Л. Толстим, окрім відомого непротивлення злу насильством, яке експліцитно міститься вже у самих канонічних Євангеліях, - був християнський ідеал простого не затьмареного розмірковуваннями життя [8].

© Yevgenii Shushkevych